

Մեր-Եղբրահայր Դ.

Դուրսի Զորաց Եղբրահայր
Բաղրի Մարտիկ. 1773-1800

ԼԵՆ

2032

1999

ՅՈՎԱՆՓ ՉՈՐՐՈՐԳ

ԵՐԿԱՅՆԱԲԱԶՈՒԿ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՌՈՒՍԻԱՐՆԱԿ ՀԱՅՈՑ

(1773—1800),

ԻԺԽԱՆ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ՌՈՒՍԱՑ

ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Գրքի Օւղհաննիստեան Տէր-Եփրատեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

ՌՈՍՏՈՎ, (Գժնի վերայ)

ՏՊԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՏԵՐ-ԱՐԲԷՐԱՀԱՄԵԱՆ

1881.

Լեռ

2032

67.9

67.9

ԿԼԹՈՂԻԿՈՍ ԸՄՆՆԵՅՆ ՀԵՅՈՅ.

Աշխարհիս վերայ այնպիսի մարդիկ
 եղած են, որ երբեմն երբեմն երկնքի
 երեսն երեցող կարգէ զուրս լուսա-
 ւոր աստղի մի պէս յանկարծակի
 երևելով՝ թէպէտ անցել զնացել են, բայց
 իւրեանց յիշատակը մշտնջենապէս տպա-
 ւորած թողուցել են ոչ միայն ժամա-
 նակացաց՝ այլ և իւրեանց պապազայից

սրտերուն մէջ: Այն սակաւաթիւ մարդկանց մէկն էր ահա Արղութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը¹, որ իբրեւ մէկ ամբողջ ազգի Առաջնորդ՝ իւր անձնանուէր ազգասիրութեամբը, բարակ քաղաքականութեամբն ու հաւատարիմ ծառայութեամբը Ռուսաց Տէրութենէն մեծամեծ արտօնութիւններ առնելով՝ Ռուսաստանի Հայոց ներկայ վիճակը բարւոքեց և նոցա ապագային համար պէտք եղած եկեղեցական և քաղաքական բարեկարգութիւններն արաւ, որով նոյն երկրի Հայկազանց տարեգրութեան մէջ յաւիտեանս ժամանակաց անմահ հացուց իւր սիրելի ու պատկառելի անունը:

Այս մեծանուն արքեպիսկոպոսը Հայաստանի Գուգարաց աշխարհի՝ Տաշրաց գաւառի՝ Սանահին գիւղաքաղաքէն էր, որ ծնաւ Թիֆլիզու մէջ 1743 թուականին:

¹ Յովսէփու կենդանադրին նախագիծը (որ մինչև զայժմ քիչնէի Հոգեւորական Կառավարութեան մէջ Կոյսնի) նկարուած է 1799 թուականին յուլիս ամսուն մէջ. և կենդանադրն է նորա միծահանդէս մատուցըն ի քիչնէ, որ աջ ձեռքը վերուցած օրհնութիւն կուտայ զինքը գիմաւորող ժողովրդոց:

Արղութեանց տոհմին նախահայր կհամարեն ոմանք Պարսից Արտաշիր Երկայնաբազուկ թագաւորը, որոյ որդիքը (Աղեքսանդր Մակեդոնացոյ, Պարսից հին թագաւորութիւնը կործանած միջոցին) Հայաստան փախան՝ կասեն, և ի նոցանէ յառաջացան Արղութեանք. ոմանք՝ մեր Բագրատունի թագաւորաց ցեղէն յառաջ եկած են, կասեն. Օաքարիա սպասաւարէն սկսելով՝ որ 1184-ին Վրաց և Հայոց սպարապետ էր, և ոմանք՝ Արղութեանք անունով Հայ իշխանն եղած է, կասեն, նոցա ցեղապետը, որ 1287-ին իւր բազմատեսակ ծառայութիւններովը մեծ պատիւ ունեցաւ Մողոլաց Արղուն խանի առաջնէ: Իսկ ինքը Յովսէփ սրբազանը՝ իւր ազգաբանութեան վերայ հետագայ յիշատակարանս թողուցած է՝ Նոր Նախիջևանի Հոգևոր դատարանի կանոնադրութեանց յառաջաբանին մէջ. «Յիշեցէք ի Քրիստոս . . . զմարմնաւոր ծնողսն իմ զՀիօշ բէգն՝ զսպանեալն յանօրէն լէզզեաց ի տարապարտոց, և զպարկեշտագնաց մայրն իմ Վէթե-

ւանն, և զհանգուցեալ եղբարսն իմ
զվաղաթառամ և զխորհրդակորոյս Մով-
սէս բէգն և զՓարսադանն, և զկենդանի
եղբայրն իմ պարոն Իէժան բէգն, և
զքորսն իմ Ռուսուդանն և զՄարիամն
և զամենայն զարմն և զաւակս սոցին.
որք ի յեօթներորդ գաւառէն Հայոց
ի նահանգէն Տաշրայ և Լօռու, զոր
այժմ Վիրք ունին. և յիշխանանիստ
գիւղաքաղաքէն Սանահնու, և յազգէ
մեծի սպարապետին Հայոց և Վրաց՝
Օւքարիա իշխանին՝ որդւոյ Սարգսի
իշխանի, զորմէ պատմէ պատմիչն Վի-
րակոս: Որք և ի հնումն կոչեաք Եր-
կայնաբազուկ, իսկ այժմ կոչիմք Եր-
զութեանց: Եյս է ահա ամենէն ճիշդը,
որ կարելի է նաև շարունակութիւն
համարել վերոյգրեալ ազգաբանութիւն-
ներուն:

Յովսէփու մանկութեան վերայ մաս-
նաւոր յիշատակարան չգտնելով՝ այս-
քանս միայն ասեմք յաւանդութեանց,
որ հայ և վրացի լեզուաց սկզբնական
ուսումը սովորելէն յետոյ մեծ սէր ու-
նեցաւ կուսակրօնութեան. ուստի և իւր

քսան տարեկան հասակին՝ երևանեցի
բարեյիշատակ Սիմէոն կաթողիկոսին որ-
դեգիր մտնելով՝ Ս. Լեւոնի մօտ, և
ուր ժամանակին պէտք եղած ուսումը
սովորելով՝ իւր խելացի գործունէու-
թեամբը, սրբակրօն վարքովն ու քաղցր
բնավորութեամբը այնչափ սիրելի եղաւ
միաբանից ու կաթողիկոսին, որ նախ՝
1765-ին նոյեմբերի 19-ին սարկաւազու-
թենէ վարդապետ ձեռնադրեցաւ, և ապա
1771-ին դեկտեմբերի 25-ին եպիսկոպոս
օծուեցաւ իւր հայրագիր Սիմէոն կա-
թողիկոսէն, յորմէ երկու տարիէն վերջն
ալ արքեպիսկոպոսութեան բարձր պա-
տիճանն ընդունելով՝ 1773 թուականին
Ռուսաստանի Եփեսիսի քաղաքը յու-
ղարկուեցաւ, իբրև ընդհանրապէս ա-
ռաջնորդ Ռուսիաբնակ Հայոց:

Եյնուհետև Յովսէփ արքեպիսկո-
պոսի առաջև ընդարձակ առկարէզ
բացուելով՝ մէկ կողմէն իւր ազդու և
պատկառելի բարոյներովն ու խրատ-
ներովը հայ ժողովրդոց սիրտը գրաւեց,
և միւս կողմէն իւր բարակ քաղաքա-
կանութեամբն ու հեռատես գործունէ-

ութեամբը տէրութեան մտադրութիւնն իւր վերայ դարձուց, որոյ մասնաւոր հրամանաւը նախ՝ Լժտէրխանի Հայոց համար նորանոր առանձնաշնորհութիւններ առաւ Ռուսաց Վատարինէ Երկրորդ կայսրուհիէն, և ապա Խրիմու Հայոց Ազովու կողմերը փոխադրուելու մասին՝ Պոտեմկին իշխանին գործակից եղաւ, և 17⁷⁹/₈₀ թուականներուն՝ Նոր Նախիջևան քաղաքին հիմը դրաւ հանդիսապէս, որոյ տեղւոյն՝ փոխադրեալ ժողովրդոց ապագայ բարօրութեանցն ու նոցա պարգևագրոյն համար „զամա երկուս ի դրունս մեծի կայսրուհւոյն դեգերեցաք“ կասէ նոյն սրբազան արքեպիսկոպոսը:

Յաջորդ տարին, այսինքն 1781-ին գրեց Նոր Նախիջևանի հոգևոր դա-

¹ Նախիջևանեցւոց պարզեցումը 1779-ին նոյեմբերի 14-ին տուաւ Վատարինէ Երկրորդ կայսրուհին, յորում ըստ ի մեծամեծ առանձնաշնորհութեանց՝ 32 հազար ռուբլի, կամ 768 հազար քառակուսի ռուբլի երկիր ընծայեց նոցա և տասը տարի ազատ թողուց զիրենք կայսերական հարկատուութենէ: — Այն պարզեցումը վերստին հաստատեցին նախ՝ Պոլսոյ կայսրը 1799 թուականին, յունուարի 4-ին, և ապա Աղբըսանդը Առաջինը 1802-ին դեկտ. 21-ին. և մինչև ցայժմ գրեթէ իւր առաջուան զօրութիւնն ունի՝ ինչ որ Վատարինէի ժամանակն ունէր, բաց ի քանի մի նոր փոփոխութեանց:

տարանի կանոնադրութիւնները¹, որք վեց մասն ու 126 կանոն կամ յօդուած բաժնուած են, բաց ի քաղաքական օրինաց յաւելուածէն, և որովք ամբողջ 55 տարի կառավարուեցան բոլոր Ռուսիաբնակ Հայոց եկեղեցականները, մինչև որ 1836-ին այժմու կարգադրութիւնը հաստատուեցաւ:

Յետոյ՝ այսինքն երեք տարիէն վերջը հիմնեց քաղաքին միջի ընդարձակ հրապարակին վերայ կառուցած Ս․Էֆիմիանունով հոյակապ մայր եկեղեցին, որուն ընտիր ձեռքով գրուած արծաթապատ Աւետարան մի տուաւ այսպիսի ինքնագիր յիշատակարանաւ. „Եւ սրբոյ Լժտուոյն Լժմիածնի Օայրագոյն Նուիրակ և Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին Առաջնորդ, Նոր Նախիջևանայ հիմնադիր, և երանելի սուրբ Սիմէօն Հայրապետին Երևանցւոյ ձեռնասուն

¹ Յովսէփ սրբազանի կանոնադրութիւնները նախ հանդերձ յաւելուածովք տպուեցան Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի տպարանին մէջ 1795-ին, և ապա հատուած հատուած հրատարակեցան Մասեաց Աղաւնոյ 18⁶⁴/₆₅ թուականաց ամսաթերթերուն մէջ՝ իբրև „Աղգային գեղեցիկ յիշատակարան մը, և Խրիմու ու Նախիջևանի ժողովրդոց բաւական հին եկեղեցական և քաղաքական կառավարութեանը ստորագրութիւն“:

աշակերտ, Սանահնեցի Արղունթեանց
Շիօշ բէգի որդի՝ Յովսէփ ապարդիւն
արքեպիսկոպոստ, սուրբ Աւետարանս այս՝
արծաթապատ առնել ետու իմով սեպ-
հական արդեամբս, և նուիրեցի ի դուռն
սուրբ Առսաւորիչ աւագ եկեղեցւոյն,
զոր ես հիմնարկեցի ի 1783 թուի Փրկչի
և մեր ՌԱՄԼԻ ի սեպտեմբերի 9, ի տօնի
Նիկիոյ սուրբ Ժողովուն: Այելողքդ
յիշեցէք զաշխատաւոր անձն իմ և
զծնողս... Գրեցաւ ի 1783 թ. Փրկչի
և ի հոկտեմբերի 27, ի Նոր Նախիջևան:

Այսպէս ահա չորս հինգ տարուան
մէջ Յովսէփ սրբազանը իւր համազգի
Ժողովրդոց ներկայ և ապագայ վիճակը
հոգալով՝ կարծեց թէ նոքա բոլորովին
մոռացան իւրեանց խրիմը, բայց յառա-
ջիկայ ամարան՝ իրեն ականջն ալ հա-
սաւ Ժողովրդոց տրտունջը, որ ինչպէս
ի հնումն Խորայելացիք ջուրի կողմանէ
նեղութիւն քաշելով զղջացան իւրեանց
Եգիպտոսէն ելնելուն վերայ և մինչև
անգամ Մովսէսի դէմ դանգատեցան՝
«Ինչէ՞ր հաներ զմեզ յԵգիպտոսէ՝ կո-
տորել զմեզ և զորդիս մեր և զխաշինս

մեր ի ծարաւոյ» ասելով, նոյնպէս և
Խրիմէն ելնող գաղթականները այն ա-
մարան սաստիկ ջերմութենէն ճանճրա-
նալով՝ «Ի՞նչ խելք էր մեր արածը,
ասին, որ Խրիմու ծովեզերեայ գեղեց-
կադիր քաղաքները, բարձրագագաթ
լեռները, զովացուցիչ անտառները, Ս.
Խաչ վանքի պէս բարձրագիր ուխտա-
տեղին, — որոյ պարտիզին մէջ կը դբօս-
նուինք ու նորա լուսաղբիւրներուն ա-
կանակիտ և քաղցրահամ ջուրերը խմե-
լով կը զովանայինք, — թողինք եկանք
այս ամայի անապատիս մէջը բնակե-
ցանք»: Այս բողոքը բնականապէս Յով-
սէփ սրբազանի դէմ լինելով՝ թէև ի
սկզբան ապերախտութիւն համարեց Ժո-
ղովրդոց ասածը, սակայն իւր անձնա-
կան կարծիքը հասարակաց դատողու-
թեանը հետ բաղդատելէն յետոյ՝ Ժո-
ղովրդոց գանգատը կերպով մի իրաւացի
ճանաչեց, որով Նախիջևանի հիւսիսա-
կողմը՝ եօթը վերստ հեռաւորութեամբ
մէկ ապառաժ լեռան վերայ (յորմէ
քաղցրահամ ջրոյ աղբիւր կհոսէ դէպ
ի պարտեզը) Խրիմու սուրբ Խաչ վան-

քին ձեռովը համանուն վանքը հիմնեց 1784-ին¹, որուն քովը շինեց հետզհետեւ ընդարձակ պարտէզը, եկեղեցական ուսումնարանն ու հարուստ տպարանը:

Պարտէզն օր ըստ օրէ գեղեցկացաւ, մանաւանդ թէոդոսիոյ Ուսումնարանի Հիմնադիր Աղա Յարութիւն խալիբեանի քաղաքագլուխ եղած տարիները: Եկեղեցական ուսումնարանը նոյնպէս հետզհետեւ բարեկարգուեցաւ իւր արթուն և անձնադիր Հիմնադրի հոգաբարձութեամբն ու նորա բարեհամբաւ տեսչի և վարժապետի Մարուգեան թաղէոս վարդապետի ջանիւքը, որոյ համար՝ Նախիջևանի մայր եկեղեցւոյ ժամանակակից Ստեփանոս աւագ քահանայն իւր մէկ ձեռագիր յիշատակարանին մէջ՝ նորա սրբակրօն լինելն ու զանազան գիտութեանց մէջ հմտութիւն ունենալը հետագայ խօսքերովը կաւանդէ:

¹ Եօթանասունինը տարիէն վերջը, այսինքն 1863 թուականին նորոգեցաւ ի հիմանց այս Ս. Խաչ վանքի եկեղեցին՝ յորդորանօք Գերապասիւ առաջնորդին՝ Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ Տեառն Գարրիկի ծայրագոյն վարդապետի Այվազեան [յետոյ արքեպիսկոպոսի Թիֆլիզի 1880], և հոգաբարձութեամբ ազգասէր իշխանացն՝ Նոր Նախիջևանի Պպ. Գեորգիայ Խաթրանեան և Աղեքսանդրի Ալաճալեան:

„ Եւ ի ժամանակս վանահայրութեան երկնաւաղապի և պերճեմաս վարժապետին մերոյ թաղէոս վարդապետի Մարուգեան կոստանդնուպօլսեցւոյ: ՌՄԽԴ“ (1795): Իսկ տպարանը, ինչպէս կերևի այնտեղի տպագրեալ գրքերէն՝ Լժտերխանի Հայոց տպարանէն¹ աւելի հարուստ եղած է, և բաւական հմուտ արհեստաւորներ ունեցած է. վասն զի այնտեղէն եղած քանի մի գրքերը, այսինքն՝ Ժամագիրք, Սաղմոս, Յիսուս որդի, Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, Ազնաւորաց, Ողբ և հաւաւանի Լեզնաշին, Գոռն սղորմութեան² Իշխարան և այլն, նոցա ժամանակին

¹ Լժտերխանի Հայոց տպարանէն ևս բաւական գրքեր էլան, որոց մէջ աւելի մաքուր տպուածներն են Վարդանայ բարձրերգացոյ Մեխակիւս Սաղմոս Դոմէ գիրքը 1797-ին տպած. Վաղարշապատեցի Արաշամ վարդապետի ռուսերենէ հայերէն թարգմանած Բեթանիւնիւն ու Պարսկիւն մեծին Ալեքսանդրի Բաթաւորին Մաթիւոսաց գրքովը, որ, — ինչպէս գրուած է, — Դիողորոս սկիւիացոյ պատմագրութենէն թարգմանած է Գարրիկէ սարկաւագ Վարժապետեան Պապկանեանը՝ 1827 թուականին:

² Նոր Նախիջևան և Գրիգորուպօլիս քաղաքաց մեծահանդէս հիմնադրութիւններուն պատճառաւ շարագրեց խօսքնց Մարդարն այս Դոմէ աղագիրքն ու Ս. Խաչ վանքին տպարանին մէջը տպեց 1792-ին, զոր ձեռք բերելու նպատակաւ շատ տեղերու Հայոց հետ թղթակցութիւններ արինք, որպէս զի նորա մէջի հանդիսախօսութեանց բովանդակութենէն փոքրիկ ճաշակ մի տամք մեր Ընթերցողաց, բայց մեր ջանքն անօգուտ եղաւ: Ուստի գոհ լինեմք միայն խօսքերը

նայելով՝ բաւական մաքուր տպագրուած՝ եւ եղած զարդերովն ու ծաղկատառերովը գեղեցկացած են: Այս գրքերուն մէջէն դիտմամբ դուրս ձգեցինք Պարսկ-նի թէւաճառի որոյ Յովնի գիրքն ու քանի մի մանր տետրակներ, ինչպէս Օրացոյցներ, Նախնիքանի հոգեւոր դասերանին կանոնադրութիւնը, Ժողովրդոց մաքանական Վաշնադրութիւնը եւ այլն, որոց տպագրութիւնը վերը յիշուած գրքերուն հետ բաղդատելով՝ անուշադրութեամբ եղած է:

Նախնիքեանի եւ Եփեսոսեանի տպարանները ձեւացան բարեյիշատակ խաղաղարեանց Գրիգորի Պետերբուրգ բացած տպարանէն. վասն զի խաղաղարեանցի մահուանէն վերջը Պետերբուրգի տպարանը պարտուց տակ մնալով, Երզնութեանց Յովսէփ սրբազանը Ռուսիա-

մէջ բերելով. «Արդ յանցեալ ամիս (1792) տպմամբ ծնեալ եղև յանախտ ճշմարտախօսութենէ իմմէ մանուկ ինչ շքադատես եւ վայելազեղ անուանեալ ԴՈՒՌՆԱՆ ՈՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆ, յորում զետ անաղտ հայելոջ տեսանի բովանդակ հանդէսն ընդ լիակատար պատմութեանն Գրիգորուպոլ քաղաքին Հայոց հիաքանչ հիմարկեցման, ընդ որոյ եւ Նոր Նախնիքեանու գերահաւի հիմնարկութեան. որով զմեծամեծ գործոցն աստուածայնոց զհանդէսն՝ որ առ ազգն Հայկապետեանդ՝ զարմանազործեաց ի յայտ՝ ոսկեղէն դարու, ի ձեռն աստածարեալ բարերար խնամածութիւն Յեառն Յովսէփայ Սրբազան Արքեպիսկոպոսին՝ եւ այլն:

բնակ ժողովրդոցը դիմեց եւ նոցա ձեռն-տուութեամբ պարտքը վճարելով՝ տպարանին պարագայքը Նոր Նախնիքեան ու Եփեսոսեան քաղաքները փոխադրեց: Պետերբուրգի տպարանի եւ նոցա փոխադրութեան ընդարձակ պատմութիւնը 1788-ին Պետերբուրգ տպուած Բնդհանրականի վերջաբանին մէջ գրուած է, յորմէ հետագայ խօսքերս կ'բաղեմք:

„ Յետ որոյ (շինութեան տպարանին) եւ զտպուած ինչ ինչ առձեռն բանից յառաջագրեալ. . . եւ զմանս գրեանս ծախիւք իւր տպեալ զգործն բարի յառաջացուցանէր (պարսն Գրիգորն խաղաղարեանց): Բայց ի մէջ այսբան անասնելի դժուարակիր ծանրութեան գործոյս յամենուտեքէ անօգնական մնացեալ աշնուական առնս այսօր, զինչն իւր՝ յոր յառաջագոյն ձեռն արկ ի վախճան հասուցեալ, ըստ ամենայնի գոյազուրկ ի Ներքոյ ծանրագունի պարտուց կաշկանդեալ մնայր: Ուստի տեսեալ անանագիր հովուին եւ սրբազան դիտին (Յեառն Յովսէփայ Արղութեանց) զմնայն անօթանդակ րանաւոր դառին, նորակաւոյց տպարանին ի Յաշտարխան կամ ի Նոր Նախնիքեան անդրափոխեցման զգիր գրեալ սիրով հրաւիրէր. . . քանզի որպէս յիշեցաւ ի վեր անդր, յետ վախճանի առն Աստուծոյ պարսն Գրիգորին՝ մնաց տպարանն ի ներքոյ պարտուց հազար երկու հարիւր թումանի (որ է 40 քսակ կամ 12 հազար ռուբլի). իսկ արի հովուս այս եւ ազգասէր սրբազան արքեպիսկոպոս յանձն էառ հասուցանել զպարտսն հանդուցելոյն՝ օժանդակութեամբ բարեսէր ազգիս մերոյ Հայկազնոյ. . . որպէս եւ տէր իսկ կամեցաւ եւ յաջողեաց. . . զի անձինք բազումք բախութեամբ սրտի եւ նպաստելով գրեան ձեռնամուխք կարեկցեալ՝ օգնեցին ի փառս միոյն Աստուծոյ եւ ի պարծանս լուսաւորչակրօն Հայկազնեայ տոհմի: “

Մինչդեռ Յովսէփ սրբազանը այսպիսի ազգաշահ գործոց յառաջ տանելուն

կաշխատէր, և ահա 1788-ին մայիսի 5-ին Տաճկաց և Ռուսաց պատերազմը բացուեցաւ, որով աստուածային նախասահմանութիւնը նոր ճանապարհ բանալով Յովսէփ սրբազանի համար, տէրութեան կողմանէ Ռուսաց բանակին դործակցութեանը հրաւիրեցաւ, ուր բոլոր պատերազմին ժամանակը եկեղեցական փառօք ու հայրական խնամօք պաշտպան կեցաւ այնտեղի ազգայնոց, այսինքն Բեսսարաբիոյ կողմերն եղած՝ Տաճկաց և Ռուսաց հպատակ հայ ժողովրդոց, մինչև որ պատերազմը հանդարտելով՝ Ռուսաց յաղթական զինուց ուժովը նուաճեալ քաղաքաց միջի համազգիքն ևս մէկտեղ ժողովեց ու 1792-ին յուլիսի 25-ին Գրիգորուպոլիս քաղաքին հիմը դրաւ վայելչապէս: Յետ որոյ երեք ամիս ևս նոյն քաղաքին մէջ կենալով՝ առժամանակեայ կառավարութեան կանոններ դրաւ բնակիչներուն, և ինքը հոկտեմբերի վերջերը՝ Նոր Նախիջևան վերադարձաւ, ուր Ս. Խաչ վանքի եկեղեցին, նոյն տարուոյ նոյեմբերի 27-ին, փառաւոր հանդիսով օծելէն վերջը Պե-

տերբուրդ գնաց, որպէս զի նախ՝ ժողովրդոց կողմանէ շնորհակալ լինի կայսրուհւոյն՝ Գրիգորուպոլիս քաղաքին շինութեանը համար, և ապա նոյն քաղաքի, որպէս նաև Նախիջևանեցւոց համար պէտք եղած խնդիրներն անէ տէրութեան. ինչպէս որ խօսէնց Սարգարը կաւանդէ Թէւաթի յիշատակարանին մէջ. «Իսկ զինի... օծմամբ սրբացուցեալ զչքնաղ զերկնահանդէտ Ս. Խաչ վանքն Նոր Նախիջևանու, զկառուցեալն յինքենէ... չուեալ խաղաց գնաց ի մեծահամբաւ քաղաքն կայսերանիստ ի Սանտկաետերբուրդ: Եւ այս սակս երկուց. նախ՝ զգոհութենական շնորհակալութիւնս մատուցանելոյ յաղագս Գրիգորուպոլու քաղաքաշինութեանն, և... երկրորդ՝ զզանազան հարկաւոր խնդիրս առնուիրելոյ... Նորին Կայսերական Մեծութեանն, սակս Գրիգորուպոլ նորակառոյց քաղաքին բնակչաց և սակս Նոր Նախիջևանեցւոցն»:

1793-ին յունուարի 2-ին հասաւ ի Պետերբուրգ, ուր ընդ առաջ ելին տեղւոյն եկեղեցական և աշխարհական բնակ-

չաց նշանաւորները, և փառաւոր ընդունելութիւն արին: Նոյն ամսոյ 9-րդ օրը (Վազարեան Յովհաննէս աղային ու Նախիջևանի յաջորդ Վարապետ վարդապետին հետ) ներկայացաւ Վատարինէ Բ կայսրուհւոյն, յորմէ մեծ պատուով ընդունուեցաւ „ի զարմացումն բնաւից տեսողաց“, և քիչ ժամանակէն՝ իբրեւ վարձատրութիւն իւր մեծամեծ ծառայութեանցը՝ վեղարին ճակատը կրելու մետրապօլտական ադամանդեայ խաչն ու ծանրագնի վերարկուն (мантія) ընդունեցաւ, և պէտք եղած խնդրագիրը տալէն յետոյ՝ մայիսի վերջերը Պետերբուրգէն ելաւ ու յունիսի 6-ին՝ Նախիջևան հասաւ, ուսկից երկու ամսէն վերջն ալ (օգոստոսի 9) Գրիգորուպոլիս գնաց, որոյ բնակիչքը Յովսէփ սրբազանի ձեռքով յուղարկած խնդրագրոյն պատճառաւ 1794-ին հոկտեմբերի 12-ին մեծամեծ արտօնութիւններ ընդունեցան ի կայսրուհւոյն ¹:

¹ 8-е Собрание Актовъ Армянскаго Народа. Часть 1, стр. 190—193. Москва, 1833.

Յովսէփ սրբազանը լաւ ճանաչելով հնութեանց յարգը՝ Եփտէրիանի, Խրիմու և Բեսսարաբիոյ նահանգներուն մէջ ի վաղուց հետէ մասնաւոր մարդիկ սահմանած էր, որք այլեայլ ժամանակ շատ մի հնութիւններ ժողովեցին և այս անգամ Գրիգորուպոլիս բերելով՝ սրբազանին տուին: Նոցա մէջ թէպէտ հազուագիւտ հնութիւններ շատ կային, սակայն Երզնութեանց Յովսէփ սրբազանի, որպէս նաև ամենայն աղքատէր Հայի համար աւելի սիրելի ու նուիրական հնութիւններն էին Ռուբէն առաջինի դաշոյնը (кинжалъ) և Եբասայ որդի Եշոտ երկրորդի թուրը, երկուսն ալ հայկական արծաթագիր յիշատակաւորաններով, որոց համար, կասէ Խօճէնց Մարգարը „Ի ձիգ ժամանակս, զոմանս անձինս զերեւելիս և զխորհրդականս կարգեալ էր ի գործ առ ձեռն բերելոյ, որ և յաջողեաց ամենաբարձրեալն Եստուած: Քանզի իբրեւ զպարգև՝ յաւիտենական յիշատակաց արժանի, և իբրեւ զգանձ անձեռնհաս յումեքէ՝ բերեալ մատուցին պսակազարդեալ տեառն իմոյ,

արժանապէս ժառանգի այնպիսեաց պարզեաց, զի հնուց անտի մնացեալ զղաշոյն մի, ընդ նմին և զթուր մի պատուականն “:

Դաշոյնին յիշատակարանը այս եղած է.

ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԴԻ ԳԱԳԱՅՅ.
ՍՈՎԱԼԻ ԵԶԵՐԵՑԻ ԱՌՆՈՒԼ ԶԿԼԱՅՆ ԿՈՍՏԻ.
ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՌԻ,
Ի ՄԵՐՈՅՍ ԹՈՒԻՆ ՇԻԸ (1079):

Իսկ թուրին վերայի գրուածքը՝ այս.

ԶՈՂ ԼԵՐՈՒԲ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿԱՅ.
ԵՒ ՀՕՐՆ ԻՄՈՅ ՎԱՍԱԿԱՅ.
ՆԺԲ ԹՈՒԻՆ (963):
ՍՍԱՑԵԱԼ ԵՂԷ ԵՍ ԱՇՈՏՍ ԵՐԿՐՈՐԴ,
ՈՐԴԻ ԱԲԱՍԱՅ.
ԶԵՌԱՄԲ ԿԱՅՍԵՐԱՅՆ ՄԵԾԻ
ՎԱՍԻԼԻ ԵՒ ԲՕՂԱՆԷՍ ԶՄՍԿԱԿԱՅ.
ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ ՆԿԶ (1017):

Մնացեալները՝ տասնևեօթը տեսակ հնութիւններ էին, զորս Յովսէփ սրբազանը 1800 թուականին տարեմտի օրը Ռուսաց կայսեր նուիրեց:

Ի նոցանէ չորս առաջինքը ոսկիէ էին, այսինքն.

- 1) Մեծին Աղբրանդի գրամը՝ նորա գէմբովը:
- 2) Մեծին Կոստանդիանոսի գրամը:
- 3) Կոստանդիանոսի և Հեղինայ՝ Երեման խաչի յիշատակին համար կարած մզալը:
- 4) Յունաց Անաստաս կայսեր գրամը:

Իսկ մնացեալ 13 հատը արծաթէ էին, այսինքն.

- 5) Պարսից Արտաշէս Երկայնաբազուկ թագաւորի որդւոյ Բոբրքսեոի գրամը՝ Բրիտանոսէ 421 տարի յառաջ:
- 6) Պարթևաց կամ Հայոց Արշակունի թագաւորաց գրամը՝ անգիր գէմբով:
- 7—11) Հռովմայեցւոց ու Մողղաց գրամներ:
- 12) Հայոց Հեթում թագաւորի և Իզաբէլլա (Զարէլ) թագուհւոյ կտրած գրամը՝ հայերէն գրերով:
- 13—17) Եգիպտացւոց, Յունաց ու Արաբացւոց գրամներ:

Այս գրամներու ցանկէն ալ կերևի որ Ռուբէն առաջնոյ դաշոյնն ու Աշոտ երկրորդի թուրը Յովսէփ սրբազանի մօտ մնացած են. բայց թէ նորա մահուանէն վերջը որոյ ձեռք ընկան այն նուիրական հնութիւնները և ո՞ր կը գտնուին այժմ, — ոչ գրաւոր յիշատակարան տեսած ենք և ոչ բերանացի աւանդութեամբ լսած:

1793 թուականի ձմերան եղանակին Պրիգորուպոլիս կեցաւ Յովսէփ սրբազանը, ուսկից ըստ իւր սովորութեան աշխարհիս այլևայլ կողմի Հայոց հետ շատ մի գրագրութիւններ արաւ, յորդորելով զիրենք որ կամ Ռուսաց մասի Հայերուն հետ գան միանան ու մէկտեղ բնակելով ազգութիւնը ամբողջապէս

պահպանեն, կամ օգնութիւն անեն իւր ձեռքովն սկսուած ու սկսելու ազգաշահ գործերուն:

Թղթակցութիւններ արաւ նաև Ռուսաց տէրութեան այն պաշտօնատէրներուն հետ, յորոց կերպով մի կախումն ունէր Ռուսիաբնակ Հայոց անդորրութիւնն ու բարօրութիւնը:

Եւն ազգային հոգևով լցուած գրագրութիւններէն քանի մի հատը միտք ունէինք մէջ բերել այստեղ, բայց տեղւոյս անձկութիւնը չներեց. ուստի ի նոցանէ քանի մի հատին նկատմամբ միայն Հետևակազօրաց հրամանատարի կոմս Պլատոն Օւբովի 1794-ին դեկտ. 14-ին Պետերբուրգէն գրած պաշտօնական թուղթը կը դնենք թարգմանելով, յորմէ կիմացուի թէ որպիսի անձնանութիւններէ անմիջապէս աշխատած է այս մեր արթուն հովիւն իւր բանաւոր հօտին բարօրութեանը վերայ:

„ . . . Ձեր Սրբազնութեան յարգելի գրութիւնները այլևայլ ժամանակ ընդունելով՝ կպատասխանեմ Ձեզ, որ Հայոց ազգի համար Ձեր արած բազ-

մատեսակ աշխատութիւնները մեծ պատիւ կբերեն Ձեզ, իբրև անձնադիր հովուի՝ անդադար աշխատողի յօգուտ հաւատացեալ հօտին իւրոյ:— Իմ կողմանէ կհաւատացնեմ Ձեր Սրբազնութեանը, որ այդ ազգին համար արժէ ամենայն տեսակ աղէկութիւն անել, և ես չեմ ուշացրներ՝ ըստ Ձեր գրագրութեանց՝ նոցա բոլոր պիտոյքը կարողութեանս չափ հոգայու, որով պատիւ ունիմ մնալ՝ և այլն:

Եւս և սորա նման բազմաթիւ թղթերէն՝ հետաքնին ընթերցողը դիւրաւ կհասկընայ որ յիրաւի Երզնայի թեմանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, ինչպէս որ պէտք է՝ ազգասէր մարդ եղած է. սակայն զարմանք որ Նոր Նախիջևանն իւր հիմնուած օրէն (1780—95) ժողովրդական յատուկ դպրոց չունէր, որով քաղաքին բնակչաց տղայքը տասնևհինգ տարիէ հետէ քահանայից ու տիրացուաց տունները կերթային իւրեանց սկզբնական ուսումը սովորելու, և միայն եկեղեցականներէն այն անձինքը չափա-

ւոր ուսում կսովորէին, որք Ս. Խաչ վանքին մէջը կը բնակէին:

Եյս նշանաւոր պակասութեան մէկ մասը թէ որ Երզուրեանց արքեպիսկոպոսին թողումք, միւս մասը՝ ցաւելով սրտի պիտի ասեմք որ Նախիջևանեցւոցն էր. վասն զի՝ ինչպէս քանի մի տարի յառաջ, այնպէս ալ անցեալ ու թուտասներորդ դարու վերջերը ոչինչ քանի մի համար քաղաքացւոց մէջ անբաւականութիւն ծագելով՝ երկու ամբողջ տարի խռովութիւն եղաւ, մինչև որ 1795-ին դարնան սկիզբները Գրիգորուպոլսէն Նախիջևան դարձաւ Յովսէփ սրբազանը և զիրենք հաշտեցուց: Բայց տեսնելով որ այն հաշտութիւնը երկար չպիտի տեւէ, և կամ՝ թէ որ երկար ալ տեւէ, նոր խռովութիւններ պատահելու վախ կայ, Վաշնադրո-Ռէն-Պաքանո-Ռէան վերնադրով թուղթը շարադրեց, որ 30 նշանաւոր անձանց ստորագրութեամբ վաւերացնելէն յետոյ առանձին ալ տպագրել հրամայեց, որպէս զի գէթ այնու կարողանայ ետ կացնել այն ազգափնաս խռովութիւններէն: Եւ յաջողեցաւ:

Ս'եր այս խօսքերուն, այսինքն մինչև 1795 թուականը Նոր Նախիջևանի մէջ հասարակաց դպրոց չլինելուն ու ժողովրդոց մէջ նոյն տարիներն եղած խռովութիւններուն համար անժխտելի ապացոյց է նոյն իսկ վերոյիշեալ Վաշնադրութիւն միաբանութեան՝ թուղթը, որ 1795-ին մայիսի 26-ին գրուած, ու յառաջաբանէն զատ՝ 13 յօդուած բաժնուած է: Ե՛հա այն վաւերական թրդոյն քանի մի խօսքերը.

„ . . . Ներքոյ ստորագրողքս, հաճութեամբ նորին Բարձր Սրբազանութեան Հովուապետին մերոյ և Հօր Ցեառն Յովսէփայ Արքեպիսկոպոսին յօժար կամօք յանձն առաք լինել . . . մեզ ամենիցս միաշունչ և միահոգի ի միասին, և միով խորհրդով աշխատել և հետեւիլ բարեկարգութեան բաղաձիգ՝ որպէս հայր գթած ի վերայ զաւակացն, հաւատարմութեամբ և առանց անձնական ակտի կամակարգութեան և անաշուութեան:

„Երկրորդ՝ համայն հոգաբարձութեան և դատաւորքն ընդ գլովային եղիցուք առ միմեանս սիրով և խաղաղութեամբ, որպէս վայել է պատուելի անձանց եղբայրութեան մերոյ: Հեռացուցուք ի միջոյ մերմէ զհեռ, զնախնձ և զատելութիւն, առ որ ոչ հաճի Աստուած. այլ պահեցուք զհամաձայնութիւն համակամութեան, որով Աստուած լինի օգնական, վասն արդիւնարարութեան նորաչէն բաղաձիգ մերոյ:

„Երրորդ՝ անհիշ աբաղաւադ զմեռնն անցն, որ քորի ի յաւազն Եօթնայն զպայտաւորութեան քաղաքին . . .

„Ուրեքրորդ՝ ըստ հաճութեան Սրբազան Հօրն մերոյ՝ աբաղաւադ Դպրոց դոմանն՝ որ վառն Յովսէփ Արքեպիսկոպոսին լինելու, Բնակն Եօթնայն Սրբաւորութեան Իսահայանի զարդարն զոր անի մեզ յաւազն քորի. և ի նոյն քորին Դպրոցն երկու Ժողովք լինին և իւր աստուայն, հայերն և քաղաքին,

որք ուսուցեցն մանկանց մերոց՝ որպէս զկարդալ և նոյնպէս զգրել երկուց լեզուաց ։ Հայերէնի վարձն տարեկան՝ Սրբազան Հայրն մեր ունի հասուցանել ի յեկեղեցեացն ։ Իսկ ռուսերէն վարդերուն՝ պարտական եմք մեր հասուցանել . . . ։

Նոր դպրոցը նոյն տարուան մէջ շինուեցաւ Զուլայեցի Գերաքեան Յօհաննիս աղային ծախիւքը, որով և Յովսէփ սրբազանը ժողովրդոց հաւանութեամբը նոր կարգադրութիւն անելով՝ որոշեց որ հին վարժարանը մնայ իբրեւ սկզբնական ուսմանց դպրոց, իսկ նորին մէջ փոխադրուին և ընդունուին միայն այնպիսի՝ տղայք, որք իւրեանց սկզբնական ուսումը սովորած լինին ։ Այս պատճառաւ ահա այն դպրոցները՝ Ս․ Բ․ Սահակեան ու Ս․ Բ․ Մեհրաբեան անուանեց ։

Գերաքեան Յօհաննիս աղայի դպրոցին շինութիւնն սկսուած էր 1790 թուականին՝ Լուսաւորչի անուամբ, ինչպէս որ պիտի տեսնեմք Նոր Նախիջևանի Ս. Լուսաւորիչ մայր եկեղեցւոյ գաւթին երկու պատերուն վերայի գրուած յիշատակարաններէն. բայց ժողովրդոց խռովութեան պատճառաւ անկատար մնացած էր, մինչև որ 1795-ին հաշտութենէն յետոյ շինութիւնը աւարտուելով՝ Ս. Մեհրաբեան դպրոց կոչուեցաւ ։

Գաւթի ձախ կողմի յիշատակարանը այս է .

ՅՕՐԻՆՈՒՄԾ ՊԱՅԾԱՌ ՅԱՐԿԻՍ ՆՈՐԱՍՔԱՆԶ,
ԱՐԱՄԵԱՆՑ ԾԱԳԵԱԼ ԶԻՆՔ ԱՐՓԻՈՅՆ ՃԱՃԱՆԶ,
ՈՒՇԻՄ ՅՕՀԱՆՔԱՆ՝ ԻՇԽԱՆ ՔԱՋԱԼԱՆՔ,
ՐԱՄԻՆ ԳԵՐԱՔԵԱՆ ՊԱՐԾԱՆՔ ԻՍԿԱՔԱՆԶ,
ՎԵՀԱՓԱՌ ԴՊՐՈՑ ԳԻՏՆՈՑ Ի ԿԱՃԱՌ,
ՀԱԻԱՏՈՑ ԱՄՐՈՑ ՇՆՈՐՀԱՑ ՎԱՃԱՌ .
ՍՈՒԼԵԱԼ ՀԱՅԿԱՋԱՆՑ ՀՐԱԻՐՄԱՆ ՃԱՌ,
ԴԱՍՈՒՑ ՈՐԲ ՄԱՆԿԱՆՑ ԴԱՀԵԱԿ ԱՆԱՋԱՌ,
ԵԿ ՅՈՅՍ ԽՐԱԽՈՅՍ ԱՍՔԱՆԱՋԵԱՆ ՓՈՒՆՔ,
ԵՐՋԱՆԿԻՍ ԲԱՇԽՈՅՍ ՉՕՆԵԼ ՀԱՄԱՇՈՒՆԶ .
ՓՈՂԵԱ Ի ՀՈՋԱԿ ՀՐՃՈՒԱՆՕՔ ԱՆՆԵՆՔ,
ՏԵՆՉԱԼԻ ՎԻՃԱԿ ԵՐԱՍՏԵԱՑՍ ԱՆՔԻՆՔ ։

Իսկ աջ կողմի յիշատակարանը՝ այս .

ԴՊՐԱՏՈՒՆՍ ԱՅՍ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՍ ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ
ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՑ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՑ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՌՈՐԶԻՆ,
ԱՐԳԵԱՄԲ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ ԻՇԽԱՆ ԱՂԱ
ՅՕՀԱՆՔԱՆԻՆ, ՅԱՆՔՆԱՅԵԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐԻՆ ԵՒ ԿԵՆԱԿՑՈՅՆ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԳԻՒԼԻՍԱՆ ՏԻԿՆՈՋՆ, ՀՕՐՆ
ՔԱԼԱՆԹԱՐ ՅԱԿՈՐԻՆ, ՄՕՐՆ ՄԵՐԲԱՆ ՏԻԿՆՈՋՆ, ՊԱՊՈՒՆ
ԳԵՐԱՔԱՂԱՅԻՆ, ՀԱՆՈՒՆ՝ ԹԱԳՈՒՀԻ ՏԻԿՆՈՋՆ,
ԵՒ ԴՍՏԵՐԱՅՆ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՋԳԱՅՆՈՅՆ .
ՅԱՄԻ ՓՐԿԶԻՆ 1790 .

Սրբոց Թարգմանչաց անուններով դպրոցներ բանալու դիտաւորութիւնը կերեւի թէ Յովսէփ սրբազանը վաղուց ունեցած էր իւր մտքին մէջ ու մինչև հեռաւոր տեղերու ազգայնոց ևս հաղորդած. վասն զի զեռ դպրոցները

չբացուած՝ այնչափ տարածուեցան անունները, որ Հնդկաստանի հայ ժողովուրդներէն ոմանք զանազան կտակներով մեծամեծ գումարներ աւանդեցին նոցա, ինչպէս Համատանցի Մսէհ Բաբաջանեանցը, որ 1794-ին մայիսի 30-ին 31 հազար 250 ռուբլի անշարժ կայք թողուց Վալկաթայի մէջ, որպէս զի նորա տարեկան շահովը պահուին Նախիջևանի դպրոցները. „Եւ զփոխարէն սորա,—կասէ կտակին մէջ,—ստացայ և հաստատեցի ինձ յիշատակ և ի ժառանգութիւն հոգեւոր՝ գլխեալ Սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցւոյ սուրբ Սահակ և սուրբ Մեսրոբ անուամբ զերկօսին դպրատունսն... որք մըլտորնջենաւոր իմ յիշատակաւ մնացեն ի Նոր Նախիջևան, և ի տպեալ գրեանս յիշատակեսցին“։ Նոյնպէս Վեսարացի Եղիա մահտեսի-Յակօբեանը, որ 1799-ին մայիսի 9-ին թողուց Նախիջևանի դպրոցներուն 5000 սքայ ուռփի կամ 3125 ռ. արծ.։ Վալկաթացի Խօջամալեան տիկինը, որ 1461 ռուբ. կտակեց։ Սարգիս Ծատուրը, որ 80

հազար հուն (Հնդկաստանի ոսկի) կամ 200 հազար ռուբլի թողուց, այս պայմանաւ որ իւր քանի մի ժառանգներուն վախճանելէն յետոյ բոլոր դրամագլուխը Նոր Նախիջևանի դպրոցներուն ու տպարանին անցնի, և այլն։

Բայց թէ այն դպրոցները որչափ տեւեցին ու որպիսի՞ աշակերտներ ելան ինոցանէ, տեղեկութիւն չունիմք. և միայն այսչափս գիտեմք Պ. Վլինկայի գրեալէն, որ մինչև Ներսէս Ե կաթողիկոսի Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ վիճակին առաջնորդ եղած տարիները, կային այն դպրոցները, թէև ոչ իւրեանց առաջին անուններովը։ Այսն զի, կասէ յիշեալ հեղինակը թէ „Նախիջևանի մէջ ժողովրդական դպրոց մի կայ, որ քաղաքացիք կպահեն, և յորում Հայոց մանկունքը իւրեանց սկզբնական ուսումը սովորելէն յետոյ տեղւոյն ուսումնարանը կը մտնեն, զոր հիմնած է Արղութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, և զոր աւելի բարեկարգեցին Նփրեմ և Յովհաննէս արքեպիսկոպոսները՝ պէտք եղած խնամքը տա-

նելով վերան: Այն երկուց վարժարանաց դրութիւնը այժմ՝ առաջինէն աւելի պայծառացաւ Ներսէս արքեպիսկոպոսի անխոնջ աշխատանքը, որ անձը նուիրած է իւր ժողովրդոց բարօրութեանն ու Հայոց բոլոր ազգի յառաջադիմութեանը՝¹ և այլն:—Այս տեղեկութիւններէն ևս կերեւի որ 1838—39 թուականներուն կային տակաւին այն դպրոցները, և միայն այն ժամանակ դպրոցական փոփոխութիւն եղաւ, երբ նախ՝ Լազարեան ճեմարանէն եխող քանի մի բարեհամբաւ երիտասարդներ մասնաւոր դպրոցներ բացան Նախիջևանի մէջ (յորոց առաջինն եղաւ Խարասուցի Պ. Թէոդորոս Խաղամեանը), և ապա՝ երբ Խումաճեան Խաչատուր աղայի քաղաքագլուխ եղած միջոցին՝ տեղւոյն նոր ուսումնարանը շինուեցաւ, որ այժմ քանի մի տարիէ ի վեր կատարինասլաւի ուսումնական շրջանակի գաւառական դպրոցներուն կարգն անցաւ:

¹ 84. Собрание Актовъ Армянскаго народа. Часть III, стр. 15. Москва, 1838.

Այն մասնաւոր դպրոցներուն, որպէս նաև Նախիջևանի այժմու գաւառական ուսումնարանին վերայ արժէք քանի մի խօսք ասել, բայց որովհետեւ մեր յառաջիկայ նպատակէն շատ կհեռանանք, — դառնանք նորէն մեր կենսադրութեանը:

Պարսից Մուրատ խան թագաւորի մահուանէն յետոյ՝ երբ 1795-ին Աղա Մահմէտ խանը շահ նստաւ Պարսկաստան, Արաստանը Պարսից տէրութեան հետ միացընելու համար՝ Ռուսաց դէմ ելաւ և անթիւ զօրքով եկաւ Հայաստանի մէջէն անցնելով Թիֆլիզ մըտաւ ու սոսկալի անգթութիւններ արաւ, — Յովսէփ սրբազանը տէրութեան կողմանէ կովկասու զօրաց ընդհանուր հրամանատար Կոմս Աղաբեհանոս Օւլբովին գործակցութեանը հրաւիրուեցաւ:

Թէպէտ այս անգամ մէկ կողմանէ շատ դժուար էր Յովսէփ սրբազանին իւր ազգային նորանոր ձեռնարկութիւնները թողուլ ու ձմերան ցուրտ եղանակին այնպիսի երկար ճանապարհորդութիւն անել, սակայն միւս կողմանէ

երեւակայելով իւր կովկասաբնակ համազգեաց կրելի նեղութիւնները, առանց արգելք մի հանելու 1795-ին վերջին ամիսները կովկաս ուղևորեցաւ, ուր Պարսից բոլոր պատերազմին ժամանակը կատարեալ ազգասիրութեամբ պաշտպան հանդիսացաւ բոլոր տեղացի շայերուն, մինչև որ Եղա Սահմէտ խանի սպանուելովը՝ Ռուսաց ձեռքն անցան Դարբանտ, Բաքու, Ղուբա և Գանձակ քաղաքները, որպէս նաև Շամախին ու Շուշին, որոց խաները, Յովսէփ սրբազանի համոզելովը Ռուսաց հպատակութիւնն ընդունեցան, և զորս Պարսից նոր թագաւորը (Ֆէթ Ելի շահ) տեսնելով՝ ստիպեալ ի հարկէ՝ հաշտութիւն խօսեցաւ Ռուսաց հետ ու Թիֆլիզը Արաց ձեռքը թողուց:

Պատերազմը վերջանալէն յետոյ Յովսէփ սրբազանը իւր մեծամեծ ծառայութեանցը համար՝ Պօղոս առաջին կայսեր հրովարտակներովն ընդունեցաւ նախ՝ 1799 թուականին Մայիսի 9-ին սրբոյն Ըննայի առաջին աստիճանի ասպետական շքանշանը, և ապա 1800

Մարտի 22-ին Ռուսաց կայսերութեան Իշխան (КНЯЗЬ) անուանեցաւ իւր բոլոր ազգատոհմովը¹:

Արշապէս Արղութեանց արքեպիսկոպոսը 1800 թուականի Մարտ ամսոյն մէջ Լուսաւորչայ աթոռակալ ընտրուեցաւ, և կոչուեցաւ Յուսէփ Կաթողիկոս Եպիսկոպոս շայոյ. յետ որոյ Պետերբուրգէն ելնելով իւր վերջին այցելութիւնն արաւ Նոր Նախիջևանի և Եփեսիանի ժողովրդոցը, որոց բարօրութեանը համար ամբողջ 27 տարի աշխատած էր: Երկու քաղաքաց շայկազունքն ալ երախտագէտ գտնուելով՝ այս վերջին անգամը սովորականէն աւելի մեծ պատուով ընդունեցին զինքը, որով նորանոր

¹ Արղութեան Երկայնարագուկ իշխանաց տոհմին՝ Արաց թագաւորէն արուած հին կնիքը շինուած էր կարմիր տեղւոյ վերայ ամպի տակէն ելած արծաթէ զրահի մէջ թուր բռնած ձեռք մի, և նորա վարդկապուտ տեղւոյ վերայ գետնին կանգնած առիւծ մի, որ իւր առաջի թաթերուն մէկովը ոսկիէ գաւազան կը բռներ, և միւսովը զրահ. բայց երբ Ռուսաց կայսերութեան իշխան հաստատուեցան, կնիքը երկու հասասար մասն բաժնուեցաւ. մէկ մասին, այսինքն ձախակողմեան բաժնին վերայ Արղութեան իշխանաց հին կնքանշանները շինուեցան, իսկ աջակողմեան բաժնին մէջ ոսկեղէն յատակի վերայ թռչող սև արծիւ մի յաւելցաւ, զիւսով թագ ու մագլին մէջ գաւազան: Արծուի սրտին վերայ ձևացուած է Ս. Յովհաննու երուսաղիմացոյ շքանշանը, մէջտեղը կարմրագոյն փոքրիկ զրահով, ուր և գրուած է Պօղոս Առաջին կայսեր անունը:

խոստմունքներ արաւ Յովսէփ կաթողիկոսը՝ զիրենք առաւել ևս ինամելու:

Նոյն տարւոյ դեկտեմբերի սկիզբները Յովսէփ Լժտէրիսանէն Ղլլար քաղաքը գնաց, ուր Արաստանի գլխաւոր հրամանատար Վարդգէս ասուած ետեղակալ զօրապետէն (генераль-лейтенантъ) յիշեալ ամսոյ 20-ին հետագայ նամակն ընդունեցաւ.

«... Խոնարհաբար շնորհաւորելով Ձեր տէրութեան գալուստն ի Ղլլար, ինձ պատիւ կհամարիմ յայտնել Ձեր վեհափառութեանը որ Ձեր անվտանգ կերպով Արաստան ժամանելու մասին ինձմէ կախեալ բոլոր կարգադրութիւններն արած եմ... Սխիթարելով զիս այն յուսով, որ շուտով Ձեզի անձամբ ներկայանալու բազմը կունենամ և Ձեր հայրապետական օրհնութեանը կարժանանամ, մնամ» և այլն:

Յովսէփ 1801-ին յունուարի վերջերը հասաւ Թիֆլիզ, ուր մեծ փառքով ու պատուով ընդունեցին զինքը տեղւոյն բոլոր քրիստոնեայ ազգերը. բայց մեղք որ քիչ ժամանակէն հիւանդանալով՝

կնքեց իւր կեանքը լի արդեամբք քաղաքականութեան և ազգասիրութեան, որով բովանդակ Հայաստանն ու Ռուսաստանը կորսնցուց այն սակաւաթիւ մարդիկներէն մէկը, որ ինչպէս առաջ ասինք, երբեմն երբեմն դարուց ընթացիցը մէջ կյառնէն ու նախ՝ ժամանակակցաց ուշադրութիւնը իրաւամբ իւրեանց վերայ կդարձնեն, և յետոյ ապագայից զարմանք կպատճառեն:

Մարմինը Ս. Էջմիածին յուղարկաւորելու ժամանակ՝ այնչափ բազմութիւն մարդկան ժողովեցաւ, որ կարծես թէ բոլոր Թիֆլիզը դղրդեցաւ: Թաղմանէն վերջն ալ մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը՝ Յովսէփու անունը յիշուեցաւ Հայոց եկեղեցիներու մէջ: Բայց նորա ազգասիրական այնչափ արդեանցը նայելով՝ հարկ է ասել որ Նոր Եփեսիդեանի, Լժտէրիսանի, Պրիգորուպոլսոյ և Քիշնևի Հայերը տակաւին շնորհապարտ են նորա. վասն զի իւրեանց այնպիսի անգուգական բարերարին համար՝ ինչպէս կվայելէր ոչ միայն Լժտէրիսանի Պօղոս Պետրոս եկեղեցւոյ

հրապարակին մէջ, կամ Նոր Նախիջևանի Ս. Լուսաւորիչ մայր եկեղեցւոյ գեղատեսիլ շրջապատին մէջ բոլորակ երկնասլաց սիւն մի, կամ քառանիստ սրածայր բուրգ մի և կամ գեղեցկաձոյլ մահարձան մի կանգնեցին, այլ և ոչ փոքրիկ յիշատակարան մի գրել տուին իւրեանց մեծաշէն եկեղեցեաց սիւներուն ու կամարներուն վերայ, որ ապագայից հարիւրին գէթ տասը կարգալով ճանաչէր ու գիտնար իւր նախնեաց բարերար Յովսէփ սրբազանին անունն ու գործերը, որով և գուցէ իւր ներքին զգացմամբ կաթիլ մի արցունք թափելով և կամ հառաչանաց շունչ մի արձակելով, սրտանց երախտագէտ լինէր այս մեր եզական զիւցազնոյն:

Յովսէփ՝ իբրեւ մատենագիր՝ քանի մի գրաւորական վաստակներ թողուց, որոց մէջ առաջինը կարեմք համարիլ «Խոստովանութիւնք Քրիստոնէական հաւատոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» վերնագրով գիրքը, որ Պօղոս Ա. կայսեր հրամանաւն ու ընծայականաւ տպուեցաւ ի Պետերբուրգ 1799 թուականին:

Այս գրքին բովանդակութիւնն է՝ Ա) Պատմութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Եւ Քրիստոնէոյ, Բ) Խորհուրդ Սրբաւորական և Պարզի և Գ) Խորհուրդ Քրիստոնէոյ Պատարագի: Իաց յայսմանէ՝ Յովսէփ քանի մի քարոզներ ու ճառեր շարադրած է, ինչպէս նաեւ վերը յիշուած Նոր Նախիջևանի հոգեւոր դատարանի Կանոնադրութիւնները՝ հանդերձ երկար յառաջաբանով, Ղաշնադրութիւն միաբանութեան ժողովրդոց Նախիջևանի թուղթը, և այլն:

Իւր ոճոյն վերայ փոքրիկ ճաշակ մի տալու մտքով՝ Պետերբուրգ տպուած Բնդհանրական գրքին՝ Յովսէփու ինքնագիր յառաջաբանէն հետագայ խօսքերս մէջ բերինք:

«Մեծափափագ տենչիւ ցանկացեալ իմ զհոգեծորան գիրքս այս Բնդհանրական կոչեցեալ եռարփեան հօրն մերոյ և սրբազնասուրբ հայրապետին սրբոյն Ներսէսի շնորհալոյն, տպմամբ ի լոյս ածել, ի յաշտանակ մօրս մերոյ սուրբ Եկեղեցւոյ, հարազատ մանկանցն զգալի տեսութեան բարձրացուցանել, և ի վերայ աղբերն ճմարտութեան զկայտախորհս այս գաւազան առդնել, որպէս զի որք միանգամ հոգւոյն տենչիւ մերձիկն ի յըմպել ի ջրոյն կենաց՝ բանեղէն երամբն պարզամիտք՝ զկծեալ ի սոյն գլխագոյն փայտս հոգեւաճ յղացեալ յաստուածամանութիւն անդրափոխելի զխորհուրդս՝ ծնցին զհոգի փրկութեանս:

... Ուստի և իմ սմին սիրասարփեղեալ ի մանկութենէ և ի ճաշակումն իմանալ ցանկութեանս հոգւոյ զանտաղականալի յաղեցուցիչ զմարդարայեռ բանահիւսութիւն երանելոյս ջանքեալ՝ ջան եզի զօրացուցմամբ տեսն զծառս կենաց զանկեալս յեզերս սառնատեսակ կենդանի ջրոց հոգւոյն սրբոյ՝ զպողաբերն երկոտասան առաքելոցն հաւատոյ

Հաստատութեան պտղոց ապագրութեամբ և ի մէջ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ անկել. զի սիրելի ազգդ իմ և լուսաւորածնոց որդիքդ մօր մերոյ սրբոյ Տիրահաստատ Աթոռոյն Միածնախիջի, և հարազատորդ տղնոյ Հորհալից սրբազնասուրբ Հայրապետիս Տեառն Ներսէսի (Հորհալոյ) զկենդանարար պտուղն ճաշակեալ՝ իմացականն ներգործութեամբ անմահանայցէք յուսով՝ և այլն:

Յովսէփը բարձրահասակ էր, միջակ մարմնով, վառվռուն ու թափանցիկ աչքերով, երկայն ու սպիտակախառն մօրուքով և շորհալի ու պատկառելի կերպարանքով, որ հայելի էր նաև իւր բնատուր մեծանձնութեանն ու հեռատես քաղաքականութեանը:

Բնահանրապէս բարեսիրտ, գործունեայ ու հաստատուն բնաւորութեան տէր մարդ էր: Բնկերութեան և առհասարակ խօսակցութեան մէջ աշխոյժ ու ազդու ոճ մի կբանեցընէր: Խօսուածքին համապատասխան էր իւր արտաքին տեսքն ու ազնուական շարժուածքը:

Վէրջապէս այս ալ ասենք որ Յովսէփու ունեցած մեծ սէրն ու աշխատանքը այնչափ շատ էր մեր Ազգին վերայ, որ ո՛ր և իցէ գովեստ պակասաւոր կերեւի իրեն արդեանցը նկատմամբ:

Յ. ՏԷՐ-ԱՐԻ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0342935

